

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Ашыралиев Т.А.

**КЫРГЫЗ, ТЕКТЕШ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ
СИНГАРМОНИЗМ, ДИФТОНГ ЖАНА СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨРДҮН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА ПАЙДА БОЛУШУ**

Ашыралиев Т.А.

**ОСОБЕННОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ СИНГАРМОНИЗМА,
ДИФТОНГОВ И ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ НА КЫРГЫЗСКОМ
И РОДСТВЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

T.A. Ashyraliev

**FEATURES AND FORMATION OF SINGHARMONICITY,
DIPHTHONGS AND LONG VOWELS IN KYRGYZ
AND RELATED TURKIC LANGUAGES**

УДК: 81-21

Бул илимий макалада алгачкы жолу түрк жана кыргыз тилдериндеги сингармонизм, дифтонг жана созулма үндүүлөр, алардын фонетика тармагында алган орду, ар биринин өзгөчөлүктөрү, тарыхый жактан болгон байланыштары фонемалык ролу, пайда болушунун актуалдуу маселелери башка тыбыштык формаларга дал келери сыяктуу проблемалар каралат. Тектеш, кыргыз тилдеринде сингармонизмдин табияты, сөз ичинде алган орун тартптери жөнүндө түрколог окумуштуулардын теориялык негиздери орун алат. Бул боюнча грек, венгер тилдердин мисалдары келтирилет. Дифтонг, менен созулма үндүүлөрдүн айырмачылыктары, тектеш түрк тилдеринде кеңири колдонуулары, булардын пайда болушу жөнүндөгү орчундуу маселелер кеңири фактылардын негизинде чечмеленет. Сингармонизмдин созулма үндүүлөрдүн пайда болушуна тийгизген таасири, ар бир сөздөгү дифтонгдор менен ачык жана эриндүү созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун түрдүү себептерине анализдер берилет. Негизинен алганда, тилдердеги фактылар кенири салыштырылып, ал аркылуу теориялык маселелерин чечмелөөгө олуттуу көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: сингармонизм, тектеш тилдер, фонема, созулма үндүүлөр, дифтонгдор, артикуляция, тыбыштык айкалыштар, уңгу мүчө.

Впервые в данной научной статье автор рассматривает сингармонизм, дифтонг и долгие гласные в турецком

и кыргызском языках, их место в области фонетики, особенности каждого, фонематическую роль исторических связей, актуальные вопросы их образования, соответствующие другим фонетическим формам. Характер сингармонизма в родственных кыргызских языках, порядок их места в речи тюрколога обращается к теоретическим основам ученых. Вот несколько примеров греческого и венгерского языков. Различия между дифтонгами и долгими гласными, их широкое использование в родственных тюркских языках и важные вопросы об их происхождении объясняются на основе обширных фактов. Анализируется влияние сингармонизма на образование долгих гласных, дифтонгов в каждом слове, а также различные причины образования открытых и губных долгих гласных. В целом факты в языках широко сравниваются, и много внимания уделяется интерпретации теоретических проблем. Связано это важно для тюркского и кыргызского.

Ключевые слова: сингармонизм, родственные языки, фонема, долгие гласные, дифтонги, члены, артикуляция, звуко сочетание, корень, окончание.

For the first time in this scientific article, the author examines the harmonism, diphthong and long vowels in Turkish and Kyrgyz languages, their place in the field of phonetics, the peculiarities of each, the phonemic role of historical connections, topical issues of their formation, corresponding to other phonetic forms. The nature of syngharmonic in related Kyrgyz languages, the order of their place in speech, the Turkologist refers to the theoretical foundations of scientists. Here are some exam-

ples of Greek and Hungarian. The differences between diphthongs and long vowels, their widespread use in related Turkic languages and important questions about their origins are explained on the basis of extensive facts. The influence of syngarmonism on the formation of long vowels, diphthongs in each word is analyzed, as well as various reasons for the formation of open and long vowel lips. In general, the facts in languages are widely compared, and much attention is paid to the interpretation of theoretical problems. This is because it is important for the Kyrgyz language and fully meets the requirements.

Key words: *syngarmonicity, related languages, long vowels, phonemic pole, members, articulation, word, diptongs, affix.*

Түрк жана кыргыз тилдеринин фонетика тармагында сингармонизм, дифтонг жана созулма үндүүлөр системасы орун алган. Бул маселелер боюнча илимий-теориялык негиздери калыптанып, окуу жайларында окутулуп келе жатат. Бирок, ошондой болсо да, кээ бир жагдайлары боюнча изилдөөлөр уланууда. Ошондуктан, булардын өзгөчөлүктөрү, бири экинчисине тийгизген таасирлери жана созулмалардын пайда болушу жөнүндөгү маселелердин айланасында сөз болот.

Тактап айтканда «Сингармонизм» деген сөз грек тилинин «syn» (вместе), «harmonia» (связь созвучие) деген сөздөрүнөн алынган. Демек, кыргыз тилине которгондо үндүү тыбыштардан үндөшүүсү (гармония гласных) дегенди билдирет. Мисалы, турец тилиндеги odalar (дома), венгер тилиндеги levesek (супы), салат salatak (салаты) сыяктуу сөздөр ичинен: **а**, **е** үндүү тыбыштар муундарда орун алып, окшош формадагы үндөшүүсү жөнүндө төмөнкү эмгекте берилген. Бул маселе боюнча бир катар илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Атап айтканда; О.Бётлинг, В.В. Радлов, В. Богородский, И.А. Батманов, Ф.Г. Исхаков жана башкалар тарабынан колго алынган.

Ала турган болсок, Ф.Г. Исхаков сингармонизм белгилери өзбек тилинен башка түрк тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш экендигин белгилеп, сөз ичиндеги үндүү тыбыштар тилдин катышына карай: тил арты, тил алды, эриндii катышына карай: эринсиз, эриндүү болуп ээрчише берерин туура белгилеп, мындай ээрчишүүлөр уңгу менен мүчөлөр ортосунда да боло берерин татар тилинин фактылары менен далилдейт.

М: кыр «поле», кыр+да «в поле», кыр+да+гы «находящийся в поле», кырдагы+лар «находящиеся в поле», кырдагылар+га «находящиеся дома» [6, 123-126-бб.].

Демек, алдыда айтылгандардан улам сөз ичиндеги үндүүлөрдүн өз ара үндөштүк таасирлеринен

муун ичинен алга же артка карай артикуляциялык жактан окшошуп, ылайыкталышы негиз болгон. Сөздөр бир же бир нече муундан турат. Үндүү тыбыштар муун системасын түзгөндүктөн, уңгу сөзгө мүчөлөр жалгануу менен бир нече муундагы сөздөр пайда болот.

Ушундан улам сөз ичиндеги эриндүү үндүүлөрдүн ээрчишүүсү түрк тилдеринин кээсинде толук сакталса, кээ биринде мүчөлөр жалганганда сакталбайт. М: азерб.-голу, кыр.-колу, тув.-колу болсо, алтай-колы, к.калп.-колы, түрк-kolu, уйг.-коли сыяктуу сөздөрдө **ы**, **и** эринсиз (ачык) үндүүлөр жалгануу менен ээрчишүү ыргагы сакталбайт [6, 140-б.].

Ал эми ар бир муундагы үндүү тыбыштар артикуляциялык жактан бири экинчисине карата окшошуп өзгөрүүлөрүнөн улам үндөшүү принциби келип чыгат.

Алсак, уңгу сөзгө мүчөлөр жалганганда сөздүн алгачкы муунунда [э] ачык эринсиз үндүү болсо, кийинки экинчи, үчүнчү муундарда да [э] үндүү ээрчишип келе берет. Мындай ыкмалар ачык эринсиз үндүүлөрдүн бир беткей үндөшүүсү болуп саналат. М: эне+лер+ге, жеңе+лер+ге, эл+дер+ге //де, //ден ж.б. Мындай өзгөчөлүк [а, о, ы, и, о, ө, ү] үндүүлөр ортосунда боло берет.

М: ата+лар+да//дан//га, тоо+лор//го, //до, //дон, кыйын+чылык, кыргыз+ым//ды//ын//дын, кийиз+им//ин//дин, жумуш+ум//ун//дун, төрө+лөр//тө//дө//дөн, күү+чү//нү//нүн ж.б.

Бул өзгөчөлүктөрдөн байкагандай, уңгу сөзгө таандык жөндөмө мүчөлөр жалганда үндүүлөрдүн окшош ээрчишүүсү толук сакталарын баамдоого болот.

Бирок, кыргыз тилинде баардык эле учурда мындай ээрчишүүлөр боло бербейт. Сөздүн экинчи, үчүнчү, муундарындагы үндүү тыбыштар өзгөрүлүп, сингармонизм (ээрчишүү же үндөшүү) принцибин сактабайт. М: кой+чу+лар, жоо+кер, буу+ла ж.б. Демек, алгачкы эки муунда эриндүү үндүүлөр болсо, акыркы муунда эринсиз (ачык) [а, е] үндүүлөр келе берет. Мындай учурда ээрчишүүнүн принциби сакталбайт.

Кыргыз тилиндеги кыска үндүү тыбыштардын жана да созулма үндүүлөрдүн сөз ичиндеги ээрчишүүлөрүн эриндин жана тилдин катышуусу боюнча болуштуруп, ушул негизде эринсиздерге: аа, ээ (созулма), а, э, ы, и (кыска), эриндүүлөргө: уу, оо, өө, үү (созулма), у, о, ө, ү (кыска), үндүүлөрдү ал эми тилдин алга карай багыты боюнча: ээ, өө, үү (созулма), э, ө, ү, и (кыска), артка карай багыты боюнча: аа, оо, уу (созулма), а, о, у (кыска) сыяктуу тартиби боюнча бөлүштүрүлөт [1, 30-б.].

Эриндин катышуусундагы ээрчишүүлөр жалаң эле бир өңчөй эриндүү үндүүлөрдө болбостон, эриндүү үндүүлөр деп аталган кыска, созулма үндүүлөр ортосунда ээрчишүүлөрү боло берет. М: өгүз, үкөк, отуз, жоолук, көбүк ж.б.

Эринсиз (ачык) үндүүлөрдүн ээрчишүүлөрү да ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрдө боло берет. М: балким, мындагылар, ыйлады, ырайым, атасы, энеси+не ж.б.

Бул фактылардан сөз ичиндеги ээрчишүүлөр: ө-ү, о-у, оо-у, а-и, ы-а, э-и тыбыштар ортосунда болгону мисал болот. Демек, мында эриндүү, эринсиз тыбыштардын ортосундагы өз ара ээрчишүүлөрүн байкадык.

Сөз ичинде созулма оо биринчи муунда болсо, кийинки муунда: а, е тыбыштары катышып, ээрчишүү ыргагы бузулат М: жоо+кер, тоо+дак, соо+да, ооз+ан ж.б.

Сөз ичинде созулма аа биринчи муунда болсо, кийинки муунда: ы, и, е үндүүлөр боюнча ээрчише берет. М: каа+кым, чаар+чык, таа+лим, таа+сир, маа+рек, маа+нек+теш ж.б. Сөз ичинде биринчи муунда ээ созулма биринчи муунда болсо, кийинки муунда и, е тыбыштары менен ээрчише берет. М: ээ+ле, ээ+лик ж.б.

Сөз ичинде созулма өө менен ө, ү нүн ээрчишүүсү төмөндөгү мисалдардан байкалат. М: төө+нө, чөө+гүн, зөө+күр ж.б.

Сөз аягында созулма келген учурда да ээрчишүү ыргагы бузулат. М: жаз+уу, кел+үү, баш+тоо, иш+төө, ат+туу, бир+өө, эк+өө, ал+тоо ж.б.

Мында а-уу, е-үү, а-оо, и- өө сыяктуу ачык үндүүлөр менен эриндүү созулма үндүүлөр ортосунда болуп, ээрчишүү ыргагы сакталбай калат.

Кээ бир учурда биринчи муунда эриндүү созулма келсе, мүчө уланганда да эриндүү созулма менен ээрчише берет. М: суу+луу жер, күү+лүү ж.б.

Сөздүн биринчи муунунда өө созулма келсе, аягына үү созулма келип, эриндүү созулмалардын ээрчишүүсү болот. М: төө+лүү.

Сөздүн биринчи муунунда ачык ээ менен аягында үү созулма келип, ээрчишүү ыргагы сакталбайт. М: бээ+лүү, мээр+им+дүү, мээ+лүү ж.б. Мында ээ - үү созулмалар ортосунда болду.

Демек, алдыда белгиленгендей кыргыз тилинде сингармонизмдин принциптери, кээ бир айырмачылыгы тууралуу иликтөөлөргө орун берилди. Негизинен алганда, аталган сингармонизмдин, дифтонг, созулма үндүүлөрдүн пайда болушуна таасири барбы деген суроо пайда болот.

Андыктан, буга улай дифтонг, созулма үндүүлөр, булардын пайда болушу сыяктуу маселелерге токтолуу зарыл болду.

Түрк жана кыргыз тилдеринде сингармонизм системасы менен катар дифтонг, созулма үндүүлөр системасы фонетика тармагында орун алгандыгы белгилүү. Дифтонгдор менен созулма үндүүлөр атайын фонема катары аныкталган. Азыркы учурдагы көптөгөн түрк тилдеринде сакталган. Булардан тышкары латын, англис, орус тилдеринде да бар.

Созулмалар менен дифтонгдордун фонемалык ролу бар болгондуктан, көптөгөн сөздөрдү сөз маанисин ажыратуучулук касиетке ээ кылат. Булар ар бир тилдерде сакталып, колдонулуп, фонетика тармагынын актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат.

Фонема жөнүндө окумуштуулардын пикирлери да бар. «Фонема» – это наименьшая звуковая единица языка» деген аныктама берилген.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде кыска үндүүлөр сыяктуу эле сөз маанилерин ажыратуучулук касиетине ээ. Ошону менен бирге омонимдүү сөздөрдө да сөз маанилерин ажыраткан фактылар жок эмес.

М: түркм – аак «белый» - ак «тени», оот «огонь» - от «трава», пиил «лопата» - пил «слон» ж.б. (Иссл.3. 183-184), як – ыт, «послай» - ыт «собака» кыр. - ит, кыыз «девушка» - кыз «строгий», хаас «гусь» - хас «сколько» ж.б. (Иссл.3. 192), кыр - маал «время» - мал «скот», ээр «седло» - эр «муж», буу «пар» - бу «это» ж.б. [1, 33-34-бб.], тув - аал «аул» - ал «возьми», чыыл «собирайся» - чыл «гид» (Иссл.6. 176) кыр - уу «яд», уу «охота», уу «долгие гласные», оо «свешиваться на одну сторону», «переваливаться» оо «азамат» (междометия), оо «долгие гласные» ж.б. як-хаас «гусь», хаас «бровь» (Иссл.6. 192).

Түрк жана кыргыз тилдеринде: аа, ээ//ээ, ыы, ии, оо, уу, өө, үү (1.33), (6. 404) сыяктуу алтыдан сегизге чейинки созулма үндүүлөр бар. Англис тилинде: (i:), (a:), (o:), (u:), (э:) сыяктуу созулма үндүүлөр жана да: әи, әу, еу, әз дифтонгчулар сакталат.

Булар жөнүндө: «Крайние, долгие гласные и дифтонги создают фонологическую противоположность» - деп көрсөтүлгөн. (Кадырова Ш. 9-10) М: reed «тростник», «камыш» - red «красный», stoop «сутулость», «наклониться» - stop «остановка» ж.б.

Ушул сыяктуу якут тилиндеги: ыа, уо, из, уо (6. 404) дифтонгдор башка тилдерде кыска үндүүлөр менен берилет. М: як. - буол «делится» // кыр. - бол, башка тилдерде: пол, бул, пул, як-уон «десять» // кыр. - он, башка тилдерде: ун, як. - суох «не имеется» // башка тилдерде: йок, йук, жок, двок ж.б. як. - куол «озеро» // башка тилдерде: көл, күл, як. - быар «печень», ыа «дон», бизс «пять» башка тилдерде: беш, биш ж.б. [6, 193-194-бб.].

Созулма үндүүлөр башка тилдерде кыска үндүүлөргө, дифтонгдорго жана да эки, үч тыбыштык айкалыштарга дал келет. М: койб-ас «голодный» // карайш // як-аас (2.9), түркм. - оот // як., каз. - уот, кыр., кум, ног, тув., хак., шор.-от «огонь» [6, 262-263-бб.], түркм. - багыр // батыр, тув., хак., шор.-аар «печень», тат.-угыл // уфыл // ул, кыр., ай-уул «сын» [6, 166-167-бб.].

Тарыхый жактан араб, иран, орус тилдерден кабыл алынган сөздөрдө кээ бир тилдерде созулма үндүүлөргө жана дифтонгдорго айланган. М: ар-шаһар // кыр-шаар «город» [1, 54-б.], ар-һир // түркм.-аар «честь» [6, 183-б.], русск.-самовар // як.-салабаар, русск.-автомобиль // түркм.-аптамабыл, русск.-отчет // түркм.-атчоот, русск.-велосипед // түркм.-велесипид [6, 189], рууск.-вовсе // як.-буопсе, русск.-через // як.-чизрас, русск.-город // як.-куорат, русск.-артель // як.-артыал, русск.-море // як.-буоре ж.б. [6, 176-б.].

Орус тилинде да дифтонгдор жана созулма үндүүлөр сакталат. М: наука, необычно, сеанс, сиена, заочно, изображение, соотношение ж.б.

Кыргыз тилинде орус тилинен келген ар кыл сөздөрдө созулмалар пайда болгон. М: орус.-самовар // кыр.-самоор, орус.-хомут // кыр.-каамыт, орус.-база // кыр.-бааза, орус.-церковь // кыр.-чиркөө ж.б.

Якут, казак, тува тилдерде жана кээ бир говорлордо: ау, аз, ыа, уы, оу, өү, сыяктуу дифтонгдордо бар. М: каз-тау «гора», саун «доение», ие «хозяин», иек «подбородок», суык «холод» [1, 41-43-бб.] як.-биэс «пять», уон «десять», куол «озеро» [6, 389-б.] тув.-киэр «приходить», гуруан «рисовал», чыа «его сила» ж.б. [10, 389-б.].

Демек, жогоруда сингармонизм, дифтонг, созулма үндүүлөрдүн өзгөчөлүктөрү, тилдерде сакталышы, алардын фонемалык ролу, башка тыбыштар менен болгон карым-катнашы жөнүндө маалыматтар орун алды.

Төмөндө сингармонизм, дифтонгдордун, созулма үндүүлөрдүн бири-бирине болгон таасирлери, алардын пайда болуусу сыяктуу актуалдуу маселелерге орун берилмекчи.

Биз жогоруда сингармонизм деген эмне, алардын сөз ичинен орун алуу тартиби, ээрчишүү ыкмалары сыяктуу орчундуу маселелерге токтолууга туура келди. Эми сингармонизмдин пайда болушунун себеби жөнүндө иликтөө колго алынды. Жогоруда айтылгандай, бир өңчөй тыбыштардын сөз ичинен орун алышы негизги себептери болорун билдиргенбиз. М: ата+лар, эне+лер+ге, боорсок, улуу+лук, жумуш+чу ж.б. Мында сөздөрдөгү муундарда турган а-а, э-э, оо-о, уу-у,

сыяктуу окшош кыска, созулма үндүүлөр ортосундагы ээрчишүүсү негиз болот. Мындай ээрчишүү тарыхый жактан узак мезгилдерде ишке ашып, сөз ичиндеги үндүү тыбыштар артикуляциялык жактан бири экинчисине өтүүдөн пайда болот. Буга көптүктү билдирген -лар мүчөсүнүн -лор мүчөгө өтүшү.

М: тоо+лар → тоо+лор. Мүчөдөгү а бара-бара артикуляциялык жактан о го өтүп, эриндүү оо-о үндүүлөрдүн үндөштүгүн пайда кылган. Көптөгөн сөздөрдө бир өңчөй окшош үндүүлөр ушул сыяктуу пайда болгон. М: ата+лар, эне+лер, тоо+лор ж.б. Экинчиден, сырттан келген сөздөр да тыбыштык өзгөрүүгө учурап, үндөштүктү пайда кылган. М: орус. -печатъ → кыр.-бечет, орус.-бутылка → кыр.-бөтөлкө. Мында биринчи сөздөгү экинчи муундагы (а) үндүү алдыңкы үндүүнү ээрчип, (е) тыбышына өтүп айтылса, кийинки сөздөгү ы, а үндүүлөр биринчи муундагы у үндүүнүн тасилеринен улам өзгөрүүдө, ал эми ү→ө г ө өтүп, сөз ичинен ө-ө-ө тыбыштары үндөшүп, окшош формада колдонулуп келген. Мындай өзгөчөлүк, тектеш тилдердеги ачык үндүүлөрдүн кыргыз тилиндеги эриндүү үндүүлөргө өзгөрүүсү негизги себептеринин бири болгон. Ошонун негизинде көптөгөн сөздөрдө: ө, о, у, ү үндүүлөр окшош формада же бөлөкчө бири экинчиси менен үндөшүп айтыла берген. М: өкүл, өкүм, өзүм, боорум, көңүлүм, үмүт, нөөшөр, күүгүм, боолун ж.б.

Дифтонгтордун жана созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун тарыхый өзгөчөлүктөрү бар. Төмөндө ушул маселелердин айланасында илимий көз караштарга орун берилмекчи.

Жалпы эле түрк тилдериндеги «байыркы» (же «Первичный») «Кийинки» (же «Вторичный») созулма үндүүлөр тууралуу көптөгөн окумуштуулар кайрылышып, илимий – теориялык жактан негиз салышкан. Созулмалардын тилдерде сакталышы жөнүндө: О.Бетлинт, М.Кастрен, Буденц, В.В.Радлов, В.Грембек, В.В.Владимирцов, И.А.Битманов, А.М.Щербак, Н.К.Дмитриев, Ф.Г.Исхаков, Э.В.Севортян ж.б.у. сыяктуу окумуштуулар тарабынан иликтөөлөр жүргүзүлүп, илимий эмгектер жарык көргөн.

Бирок ошондой болсо да, пайда болуу ж.б. өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө кемчиликтер болгон. Бул жөнүндө А.Бишев: “Долгих в тюркских языках, еще не пытались решать проблему их происхождения и изучение только началось в таких условиях тюркологии естественно, не могли пройти вплотную к решению, этой проблемы» деп айткан [3].

Көптөгөн илимий эмгектерде “Байыркы”, “Кийинки” созулма үндүүлөр тууралуу ар түрдүү көз караштар берилген. Алсак, “Байыркы” деп аталган

созулма үндүүлөр тилдердин өнүгүсүнүн эң алгачкы этаптарында пайда болгондугу айтылса, “Кийинки” созулмалар тилдердин өнүгүүсүнүн кийинки этаптарында пайда болгондугу жөнүндөгү көз караштар орун алган. Бул көз караштардын чындыгы бар экендиги көптөгөн изилдөөлөр аныктай алган.

Бирок, ошондой болсо да илимий эмгектерде пайда болуу маселесинде төмөндөгүдөй көз караштар орун алган:

1. Сөз аягындагы үнсүз тыбыштардын үндүүлөргө айланышынан дифтонг, созулмалардын пайда болору М: таF / кыр.-то, алт.-ту “гора” ж.б.

2. Сөз ичиндеги кош үнсүздөрдүн үндүүлөргө айланышынан М: аFз-алт.-үс, кыр.-ос, тув.-ос “рот”, аFр/ шор.-ār, алт.-ūr “тяжелый” ж.б.

3. Эки муунду түзүп турган эки үндүүнүн ортосундагы үнсүздүн түшүп калып, эки муундун бир муунга биригип кетишинен. М: буFаз → алт.-бөс “горло”, оFул → алт.-үл “сын” [8, 70-71-бб.] В.В. Владимиров 2. 193-194, Ф.Г. Исхаков, Н.К. Дмитриев [1, 33-45-бб., 6, 161-174-бб., 182-202-бб.].

Бул айтылган аныктамаларга ылайык, кээ бир кемчиликтерди толуктоо менен созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун негизги себептерин төмөндөгүлөрдөй жолдорун сунуш кылууга болот:

1. Сөз ичиндеги тыбыштык биримдиктеринин бир нече баскычтык эволюциялык өнүгүүлөрү аркылуу пайда болушу. М: Орх-Ен. - таг – тог – tow – тову – тову – тово – тоо «гора», кыйз – кыйыз – як., туркм-кыыз «девушка», койк – койок//ногk – туркм – 2/коок «синий» [10, 18-19-бб.].

Мында сөз ичиндеги: аг → ог → ow → ову → ово → ово → оо, ый → ыйы → ыы, ой → ойу // ойо // ого → оо сыяктуу өнүгүү баскычтары, андагы үндүү, үнсүз тыбыштардын узак убакыт бою өзгөрүп, бул алгачкы тыбыштык биримдиктердин созулмаларды пайда кылганга чейинки өнүгүү эволюциясы болуп саналат. Көптөгөн сөздөрдө созулма үндүүлөр ушундай жолдордо пайда болот.

2. Сөз ичиндеги эки тыбыштык тизмектердин үч комплекстен турган тыбыштык айткалыштардын өнүгүү баскычтарынан пайда болот. Мында бир үндүүнүн кошулуп кетишинен үч тыбыштык айкалышка айланат. Буга төмөндөгү мисалдарды көрсөтүүгө болот.

М: ийн → ийин → түркм - иин «берлога», тейле → тейеле → кыр - тээле «приводи порядок», доFр → доFур → дуFур → гаг → дуур «фрозать» (Иссл. 6.204). ой → ойу → ойо → оо, уй → уйу → уу (Лигети 10.18.19) Мында эки окшош үндүүлөр ортосунан й, F үнсүздөр жоголуп, эки окшош үндүүлөр бир муунга

биригип кетүүдөн: ии, ээ, уу, оо созулма үндүүлөр келип чыккан.

1. Үч тыбыштын айкалыштагы эки ар башка үндүүлөрүнүн артикуляциялык жактан бири-бирине окшошуп (ээрчишип же үндөшүп) кетүүлөрүнөн жана ортосундагы ар кандай үнсүз тыбыштардын түшүп же айтылбай кыскарып кетишинен, б.а. эки үндүүнүн үндөштүк таасирлеринин күчтүүлүгүнөн улам эки окшош үндүүлөр бир муунга биригип созулмаларды пайда кылат.

Ушул өзгөчөлүктөр негиз болорун. С.Кудайбергенов: «Сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын муун аралык артикуляциялык жактан бири экинчисине алга же артка карай үндөшүүлөрүнөн улам болорун» туура белгилеген. (С.Кудайбергенов. «Эл агартуу» журналы Фрунзе №2. 1975-ж. 51-53). М: кувок → түркм. - коок «синий», жийен → кыр. - жээн «племянник», болуп – тув. - бооп «будо» (Иссл.6 173) азерб. - аFыр → аар «тяжелый» [6.203].

Бул фактылардын у нун о го өтүшүнөн созулма оо, и нин э ге өтүшүнөн созулма ээ, у нун о го өтүшүнөн созулма оо, ы нын а га өтүшүнөн созулма аа келип чыккандыгын байкоого болот.

Ушундай эле үч тыбыштын айкалыштык өзгөрүүлөрдөн улам казак, якут жана башка тилдерде, говорлордо кош үндүүлөр (дифтонгдор) пайда болот. Дифтонгдор артикуляциялык жактан биригүүсүз эле ошол турган калыбын, формасын өзгөртүүсүз бир муунга биригип кетүүдөн пайда болот.

Дифтонгдордун чыгышы жөнүндө төмөндөгүдөй көз караштар бар. Мында сөз ичиндеги – ыва - дан оа келип чыгарын туура белгилешкен [3, 17].

М: жалпы түрк. - тоFан «родственник», чув. - ели тилинде – тыван формасы болсо, андан Рик говорунда – то ан жана кывар «уголь» → морг говорунда – ко ар болуп, буларда сөз ичиндеги F, в үнсүздөр жоюлуп кетип дифтонгдор пайда болгон.

Мындай мисалдарды да келтирген болот. М: як.-кувок → куок «синий», уйг.-оFул → каз.-уол «сын» ж.б.у.с.

2. Кээ бир фактыларга караганда, унгу сөз аягында орун алган үндүү тыбыш менен мүчөнүн башындагы үндүү менен биригип кетишинен улам созулмалар келип чыгат.

М: ойна+ар → хак., тув. - ойнаар «может играть», согле+ер → хак, тув-соглээр «может говорить», бежи+ир → тув. - бежиир «может писать», гуру+ур → тув-гуруур «тот, который будет рисовать» [4, 174-176-бб.] кыр-жаша+ар → жашаар «жить».

Бул өзгөчөлүктөрдөн сөз мүчөлөрүндө -аар, -ээр, -иир, -уур сыяктуу созулмалар келип чыккан.

3. Созулма үндүүлөр дифтонг (кош үндүүлөрдүн) артикуляциялык жактан өзгөрүүлөрүнөн, тескерисинче дифтонгдор да созулма үндүүлөрдүн бузулушунан пайда болот. Бул эки фонеманын тарыхый жактан жакындыгы ушундан байкалат. М: каз. - уор → кыр. - оор «тяжелый», каз. - уыл → кыр. - уул, каз. - суук → кыр. - суук же тескерисинче дифтонгдор пайда болот. М: оор – каз. - ўор, жуу – каз. - жыу, буу → каз. - быу ж.б.

Демек, созулмалардын пайда болушунда у нун о тыбышына, ы нын у тыбышына өтүшүнөн пайда болсо, о нун у га, у нун ы га өтүшүнөн улам дифтонгдор да пайда болушу мумкун.

Мында ар бир тилде бир нече говорлор болгондуктан созулма, дифтонгдор да ушундай ыкмалардан келип чыгары белгилүү.

4. Сөз ичиндеги кыска үндүүлөргө басым (ударение) таасир этүүдөн тектеш тилдерде төл жана сырттан кабыл алынган сөздөрдө созулма, үндүүлөр пайда болот.

М: ура́ → кыр. - ураа «клик», орус. - ба́за → кыр. - бааза, орус. - ра́ма → як. - араама, орус. - хо́мут → кыр. - каамыт, орус. - пыл → як. - быыл, өзб. - о́лим → кыр. - аалам «мир» ж.б.

Жогорудагы сунуш кылынган толуктоолордон улам көптөгөн уңгу түрүндөгү жана мүчөлүү формасында турган сөздөрдөгү ар бир созулма үндүүлөрдүн жана дифтонгдордун пайда болуу жолдоруна кенири токтоло кетүү ылайык болду.

1. Ачык (эринсиз) аа, ээ созулма үндүүлөрдүн кыргыз, түрк тилдеринин сөз ичиндеги: оFa // ога, uha // ага, айа, аFa, агы, апы // абы, ийе // ие // иге, эге // еге тыбыштын айкалыштардан созулма үндүүлөр жана оа, уа, эи, ие сыяктуу дифтонгдор пайда болот.

М: түркм. - агыз//агыз – тув., хак, шор. - аас «рот», түркм. - агыр//агыр – тув., хак, шор. - аас «тяжелый» (Иссл. 6. 166) хйан – хайан – як. - каан «кровь», тага – түркм. - таам «стена» (А.Биишев 3. 13,16,28), тапып//табып – кыр. - таап «находя» [8. 389]. Араб тилинен кабыл алынган сөздөрдө ah//aha//ага тыбыштын айкалыштардан пайда болот. М: ар. - шаһар → шагар → шаар, монг. - тагар – кыр. - таар ж.б.у.с.

Төмөнкү фактыдан дифтонг, созулма пайда болот. М: түркм. - йоҒанэ каз. к.калп – ж//й оан, кыржаан «дождь», б.түрк. - жийен, каз., к.калп. - жиен, кыр. - жээн, к.гов. - ийек → кыр. - ээк, каз. - иек «подбородок» (И.А.Батманов.1 42), өзб. - эгер → кыр. - ээр «седло» [6.169]

Демек, алдыдагы фактылар дилидеп тургандай, созулма аа нын пайда болушу сөз ичиндеги о, ы

үндүүлөрдүн а тыбышына, созулма ээ нин пайда болушунда и нин э тыбышына өтүшү себеп болуп, эки үндүү ортосундагы F//г, й//i үнсүздөрдүн эки четки үндүүнүн үндөштүк таасиринен улам жоголуп, эки муундуу сөздүн бир муунга айланышынан эки окшошкон үндүүлөр биригүүдөн созулма: аа, ээ пайда болгон.

2.Эриндүү: оо, уу, өө, үү созулма үндүүлөрдүн келип чыгышында сөз ичиндеги: оFa, оха//ога, ого//ово, обу//ову//оFu//огу//ого; угы//уги//уву//уву//угу//уйу; уйо//уйо, ойэ, ойо//өгө, уйу//уйу//уву сыяктуу үч тыбыштын айкалыштагы ар түрдүү өнүгүү баскычтары жана оа, уы, оу, эу, өу, уө сыяктуу дифтонгдор аркылуу пайда болот.

М: каз. - кохам – кыр. → коом «общество», к.гов. - когам → каз. - коам, же коам → коом, өзб. - товуш → к.гов. - добуш → кыр. - доош «звук» же тескерисинче доуш → доош, өзб. - товук → к.гов. - товок → кыр. - тоок же тескерисинче тоук – тоок, Орх.Ен. - огул, өзб. - угил → каз. – уыл // оул → кыр. - уул «сын», өзб. - сооук → каз. - суык → кыр. - суук «холод» каз. - уыз → кыр. - ууз «свежее молоко», каз., к.калп. - ует → түркм. - өөт «желчь» (Иссл. 6. 162) тат. - дөй → кыр. - төө «верблюду» [1] каз. - жүө → кыр. - жөө «пешком», башк. - дэу → каз.-дөү – кыр. - дөө «великан», каз. - күо – кыр. - күү же к.гов. күлвү – кыр. - күү ж.б.у.с.

Жогорудагы фактылар көрсөткөндөй, биринчиден, үч тыбыштык айкалыштагы эки четки үндүүлөрдүн өз ара артикуляциялык жактан өзгөрүшүнөн улам, созулма оо нун чыгышында, а, у, тыбыштарынын о го өтүшү, созулма уу нун чыгышында у, ү, э тыбыштарынын ө го жана созулма үү нун чыгышында ө нүн ү го өтүшү себеп болот. Экинчиден, эки үндүү ортосунан: й//i, в//б//v, F//г үнсүздөрдүн жоюлуп, эки окшош үндүү бир муунга биригүүдөн: оо, уу, өө, үү сыяктуу эриндүү созулма үндүүлөр келип чыккан.

Жалпылап алганда, аталган созулма үндүүлөрдүн жана дифтонгдордун өзгөчөлүктөрү, пайда болушундагы себептери мүмкүн болушунча, кеңири фактылардын негизинде сунуш кылынды: «Байыркы», «Кийинки» деп аталган созулмалар бирдиктүү талдоого алынды. Пайда болуу жагынан да бирдей окшоштуктар болгону дилилденди. Окумуштуулар белгилегендей, созулма үндүүлөрдүн келип чыгышына байланыштуу маселеде бул илимий макаланын салымы болмокчу деген ишеничке негизделди.

Бул макалада алгачкы жолу сингармонизмдин өзгөчөлүктөрү, анын созулма үндүүлөрдүн чыгышына байланыштуулугу, дифтонгдордун да чет тилдерде, түрк тилдерде сакталары, анын пайда болушу

сыяктуу мурда козголо элек илимий изилдөөлөр орун алды. Созулма үндүүлөрдүн пайда болушунда дифтонгдордун ролу жана тескерисинче созулмалар аркылуу да дифтонгдор келип чыга тургандыгы тууралуу көз караштар орун алды.

Кыскасы, бул илимий макала филология факультетинин студенттери, мугалимдер жана башка изилдөө иштерине пайдаланууга жардамы тиймекчи.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Современный киргизский язык. - Ч.1. - Фрунзе, 1963.
2. Богородский В. Законы сингармонизма в тюркских языках. // Вестник наук. Татароведения. - Казань, 1927. - №6.
3. Бишиев А. Первичные долгие гласные в Тюркских языках. - Уфа, 1963.
4. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. - Ленинград, 1929.
5. Гренбек В. Forstudier til tyrkisk lydhistorie. - Kobenhavn, 1902.
6. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. / Фонетика. - Ч.1. - Москва, 1955.
7. Кадырова Ш. Экспериментально-контрастивное исследование фонетико-фонологической и фонолостилистической систем английского и киргизского языков. / Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. д.филол.н. - Бишкек, 2018.
8. Radloff W.W. Phonetik der nörblichen Türksprachen. - Leipzig, 1882.
9. Щербак А.М. Сравнительная грамматика тюркских языков. - Ленинград, 1970.
10. Языки народов СССР. Том 2. Тюркские языки. - Москва, 1966.